

ВІДЗІВ

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора Отрощенко Віталія Васильовича на рукопис дисертації Фіалко Олени Євгеніївни **«Скіфські амазонки в археологічних реаліях»**, висунутої на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія.

Приємно опонувати авторці ґрунтовного дисертаційного дослідження на гостро актуальну тему громадського звучання. З одного боку, О.Є. Фіалко практично матеріалізувала легендарних амазонок у контексті першого успішного політичного проекту в історії України – Великої Скіфії, а з іншого – де-факто порушила ширше питання щодо права жінки на зброю задля ефективнішого самозахисту. Адже охоронні структури минулого й сьогодення виявилися нездатними убезпечити слабку стать від біологічної агресивності сильної. Така гендерна акцентованість дисертації множитиме коло її як прихильників, так і небайдужих опонентів. Дисертація має традиційну структуру, складаючись зі вступу, семи розділів, висновків (347 стор.), розлогого списку використаних джерел та літератури (1029 позицій), каталогу задіяних поховальних комплексів скіфських амазонок, 17 статистичних таблиць та 235 ілюстрацій), а загалом – 739 сторінок рукопису. Отже, дослідження О.Є. Фіалко належним чином оформлене та доступне для сприйняття й аналізу підготовленого читача.

Широчінь та глибину обраної теми розкриває розділ 1 «Стан вивченості проблеми», що тривожить науковців широкого профілю вже 345 років. Дослідниця рішуче прибрала лапки з визначення «амазонка» та надала йому етнічного забарвлення доданком «скіфська». За історичної доби амазонки, виявлені в археологічному контексті, неодмінно мали конкретну національність. За дуальної будови світу людей, функціонування одностатевих етнічних груп є міфом.

Археологічний аспект проблеми амазонок найменш розроблений, а тому привертає головну увагу дослідниці. Поділ історії вивчення жіночих поховань зі зброєю на три етапи заперечень не викликає, хоча на стиках етапів варто зробити уточнення: 1) 1850-1950; 2) 1950-2000; 3) 2000-2020, задля уникнення невеликих часових перегинів на стиках. Дослідниця виявляє гарне знання літератури за обраною темою, але хочу звернути її увагу на статтю Н. Салій «О культурном и социальном статусе погребенных ничком в эпоху бронзы и раннем железном веке» (ДСПиК, 1997, VI, с. 34-48) та розділ «Shamans and Amazons» у монографії Т. Тейлора «The Prehistory of sex» (Нью-Йорк, 1997, р. 193-226). Названі автори апелюють до комплексів, використаних у дисертації.

Розділ 2 «Літературна традиція про амазонок» побудований на писемних джерелах, що дозволяють О.Є. Фіалко виділяти три періоди історій щодо амазонок: Малоазійський, Скіфський та Савроматський. Проте, лише другий та третій мають археологічні факти та обґрунтування. Зрозуміло, що на скіфських амазонках і зосереджено увагу дослідниці.

Найяскравішим в образній візуалізації є розділ 3 «Амазонки в образотворчому мистецтві». Наведені вербально та якісно проілюстровані шедеври образотворчого мистецтва з сюжетами амазономахії засвідчують міру уваги до неї античних художників, скульпторів, різьбярів та ювелірів. Вдалі композиції тиражувались. На жаль, одна група матеріалів не має жодного стосунку до амазономахії. Мова йде про параграф 3.16. «Кам'яні антропоморфні стели» (с. 119-121), де розглянуто унікальну колекцію антропоморфної скульптури виявленої в м. Хаккарі на південь від озера Ван у Південно-Східній Туреччині. Композиційно чоловічі скульптури виконані в традиціях Керносівського ідола, тобто зі сценами життя головного персонажа – деміурга, шамана. Є підозра, що дві скульптури з 13-ти відтворюють жінок, за відсутності на них зброї. Реальні жінки присутні як мінімум на чотирьох чоловічих стелах з Хаккарі. Усі вони голі та знаходяться за поясом, над поясом та на правому стегні героя-переможця. Таким, приблизно й було місце

жінки в спільнотах доби бронзи, за до амазонської доби. Другий жаль маю висловити з відсутності в розділі 3 Гюнівської платівки та посилання на власну переконливу статтю «Скифская Аргимпаса» у «Боспорских исследованиях», VI, 2004).

Окрасою дисертації є розділ 4 «Скіфські амазонки в археологічних реаліях» (с. 125-219), доповнений Реєстром поховальних комплексів скіфських амазонок. Додаток 2 (с.426-442). 303 поховання з 267 курганів у 116 могильниках Європейської Скіфії стали надійною та переконливою фактичною базою дисертації, де матеріалізовано феномен скіфських амазонок. Матеріали чітко розподілені за 5-ма регіонами Великої (Європейської) Скіфії: Наддніпрянський Степ; Передгірний Крим; Дунай-Дністровські степи; Наддніпрянський Лісостеп; Донщина та датовані. Це дозволяє відстежувати процес воєнізації скіфського жіноцтва в динаміці та з урахуванням місцевої специфіки. Тривав він від кінця VII ст. ВС в Лісостепу до II ст. ВС в Дунай-Дністровських степах. У жодному з куточків Європейської Скіфії озброєні жінки не утворювали ізолюваних анклавів і жодним чином не протиставляли себе скіфському соціуму загалом. Дослідження створило потужне фактологічне поле для вивчення різних аспектів життя та побуту скіфських амазонок, зрештою, законності їхнього права на зброю.

Розділи 5 «Скіфські амазонки – безпосередні учасниці військових конфліктів» та 6 «Питання соціальної диференціації та хронології» є невеликими за обсягом й могли б бути об'єднані в один з відповідними параграфами. Поза тим, вони насичені важливою інформацією з цінними авторськими спостереженнями. Особливий інтерес становить спроба соціальної диференціації жінок зі зброєю (с. 236-245). Запропоновано поділ на рядових дружинниць, середню ланку (успішних воїтельниць), високородних (багатих) амазонок, воєнначальниць (лідерів) та охоронниць з почту. В цій ієрархії, здається, не вистачає осіб вищого рангу, наділених харизмою. Чомусь авторка не пригадала тут особу жінки з гробниці Філіпа Македонянина у

Віргіні, детально описану нею ж на с. 293-295 дисертації. Мова йде про доньку скіфського царя Атея, сьому дружину Філіпа, забиту відразу ж по його смерті й поховану з бойовими обладунками (золотий горит скіфської серії та бронзові кнеміди) у Віргіні. Ось вам і амазонка № 1 з реальної історії Скіфії.

З особливою увагою опонент зосередився на розділі 7 «Амазонки як загальноісторичне явище» (с. 259-341). Спроби авторки знайти амазонок в праісторії дали невеликі прямі результати лише за перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (XXII-XIX ст. BC). Це 6 поховань жінок зі зброєю зі цвинтарів синташтинської культури на Південному Уралі. Іще 3 жіночі поховання, супроводжені вістрями стріл, виявлені в культурному колі Бабіне. Тут авторці варто було б пояснити, чому саме ці 4 віки, що їх називають нині героїчною добою в історії Старого світу, відкрили степовому жіноцтву шлях до збройової звитяги. Це була доба бойових колісниць, становлення харизматичних кланів – династій майбутніх королів та каганів, за О. Пріцаком. Криваву жорстокість тогочасних бойовищ засвідчує Пепкінський курган – братська могила 27-ми абашевських воїнів із уламками повергнутих колісничних штандартів, але без жодної жінки. Не менш драматична історія пов'язана з відкриттям поховання так званої «Бабинської атошниці» (жінки-бійця) при прокладанні окопу на лінії фронту російсько-української війни через курган у Старобешівському р-ні Донецької обл. Фіксацію провів мобілізований красзнавець із Кривого Рогу Шевченко з двома іншими бійцями підрозділу. Останні, невдовзі полягли за Україну.

Наступні 1000 років після героїчної доби не дали дослідниці матеріалів щодо участі жінок у військових діях за пізньої та фінальної бронзи. Лише з добою номадизму та появою кінноти в Степу склалися, на погляд опонента, умови для доручення жіноцтва до специфічної військової сфери. Вважаю, що це відбулося не спонтанно, а в рамках проекту Європейська Скіфія після перемоги над кіммерійцями в VII ст. BC.

Загалом, доба раннього заліза надає широкий спектр фактів участі жінок-воїнів у військових конфліктах античної епохи. О. Є. Фіалко наводить нові аргументи та висновки в інтерпретації відомих археологічних комплексів від Азійської Сарматії до Вірменії, Боспору та Македонії. Це стосується не лише гробниці Філіпа Македонянина, але й мармурового саркофага «цариці з маскою» другої половини 3 ст. ХЕ, розкопаного А.Б. Ашиком ще 1837 року на Глинищі в Керчі. Авторка наводить у цій дискусії, що триває вже мало не 200 років переконливі аргументи на користь того, що в склепі поховано жінку, учасницю військових кампаній, пов'язану з династією Рескупоріда IV (с. 307-310).

Буремна доба Середньовіччя пролонгувала амазонську традицію. Жінки послідовно й ефективно бралися до зброї в ситуаціях невідворотної потреби. Відповідно їх і ховали зі зброєю та належними почестями. Визнати такі факти найважче дослідникам чоловічої статі, які відшуковують їм найхімерніші пояснення. Дослідниця невтомно й непохитно доводить абсурдність таких інтерпретацій, зокрема, стосовно норманських жіночих поховань зі зброєю VIII-XI ст. (с. 312-318). Вона звертає також увагу на Дмитрівський могильник салтово-маяцької культури, де біля 30% жіночих поховань виявилися зі зброєю (с. 318-319). Важливо, що цей цвинтар залишений аланським населенням, етнічними спадкоємцями скіфо-сарматських племен, а не тюрками. Вони засвідчують тяглість аланської традиції залучення жінок до військової сфери ще й у IX-X ст. Простежено наявність елементів озброєння і в кіпчацьких жінок, але цитування тези С. Плетньової щодо решток «матріархальної вуалі» в тюркських спільнотах Середньовіччя є анахронізмом не вартим уваги (с. 318). Висновок, що шийні гривні показові лише для жіночих половецьких поховань (с. 321) вважаю дещо поспішним. Озирніться лишень на скіфів, де золоті гривні були ознакою осіб найвищого рангу. За середніх віків їх чільне місце серед атрибутів влади лишилось непохитним. Три золоті гривні назбирав хан Тігак з Чингульської Могили (середина XIII ст.).

Своєрідний парад амазонок влаштувала дисертантка в новому та новітньому часах, що наочно підтверджує актуальність обраної теми. Не всі героїні її розлогої презентації заслуговують на симпатію, але вони одностайно проявили жагучий потяг до зброї та вправне, а то й артистичне, володіння нею. Удосконалення засобів ведення бою, а значить і масового вбивства ворога, відкривають перед жіноцтвом небачені раніше перспективи в проявленні особистої звитяги та доблесті. Скіфським амазонкам таке й привидітися не могло. Зате вони були першими.

Маємо в підсумку збалансоване й завершене дисертаційне дослідження, створене на актуальну тему. Воно має бути логічно завершене у форматі монографії з кольоровим принтом. Тому висловлені в опонентському відзиві зауваження носять характер побажань, які варто врахувати за підготовки рукопису до друку. Загалом, дисертація О.Є. Фіалко «Скіфські амазонки в археологічних реаліях» є завершеним науковим дослідженням з яскравою й ґрунтовною ілюстративною базою, виконаним на високому професійному рівні. Текст автореферату відповідає змістові рукопису дисертації. Вважаю, що авторка розглянутого дослідження цілком заслуговує на присудження вченого ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія.

В.В. Отрощенко,

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділом археології енеоліту-
бронзової доби Інституту археології
НАН України

Підпис Отрощенко В.В. засвідчую

Т.В. Ковальчук,

зав. кадрами ІА НАНУ

10 вересня 2020 р.